

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ASEMANTIKLƏŞMİŞ SÖZ KÖKLƏRİ VƏ ORFOQRAFİK-ORFOEPIK NORMA PROBLEMİ

Rəna Süleymanova

müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<http://ORCID.org/0000-0001-8108-2121>

suleymanova-rena@bk.ru

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində türkoloji elmin institusional əsaslarının formalaşması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan I Türkoloji Qurultay yalnız dövrünün elmi hadisəsi kimi deyil, həm də sonrakı onilliklər ərzində türk dillərinin tədqiq istiqamətlərini müəyyənləşdirən fundamental mərhələ kimi dəyərləndirilməlidir. Qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlər, türk dillərinin təsnifatı, fonetik və morfoloji sistemlərin müqayisəli təhlili, yazı və dil norması problemləri müasir türkoloji araşdırmalar üçün də metodoloji baza rolunu oynamaqdadır. Bu kontekstdə Oğuz qrupu türk dillərində müşahidə olunan asemantikləşmiş söz kökləri problemi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Tarixi inkişaf prosesində ilkin leksik-semantik məzmununu itirmiş, lakin dil sistemində müxtəlif funksional mövqelərdə qorunub saxlanmış köklər həm diaxron, həm də sinxron tədqiqat baxımından mürəkkəb və çoxqatlı dil hadisəsidir. Bu tip köklər bir tərəfdən türk dillərinin tarixi yaddaşını əks etdirir, digər tərəfdən isə müasir normativ dil sistemində, xüsusilə orfoqrafiya və orfoepiya sahəsində bir sıra nəzəri və praktik problemlər yaradır.

Açar sözlər: oğuz qrupu türk dilləri, asemantikləşmə, tarixi semantika, morfem, orfoqrafik norma, orfoepik norma, normativ dilçilik, dilin tarixi inkişafı.

ASEMANTIC WORD ROOTS IN THE OGHUZ GROUP OF TURKIC LANGUAGES AND THE PROBLEM OF ORTHOGRAPHIC AND ORTHOEPIC NORMS

Rena Suleymanova

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

The First Turkological Congress, which holds particular significance in terms of the formation of the institutional foundations of Turkological

scholarship in the early twentieth century, should be regarded not only as a major scholarly event of its time but also as a fundamental stage that determined the directions of research on Turkic languages in the decades that followed. The key issues discussed at the Congress – including the classification of Turkic languages, the comparative analysis of phonetic and morphological systems, and problems related to writing systems and language norms – continue to serve as a methodological basis for contemporary Turkological studies. Within this context, the issue of asemantized word roots observed in the Oghuz group of Turkic languages is of particular relevance. In the course of historical development, these roots have lost their original lexical-semantic content, yet have been preserved within the language system in various functional positions, constituting a complex and multilayered linguistic phenomenon from both diachronic and synchronic perspectives. Such roots, on the one hand, reflect the historical memory of Turkic languages, and on the other hand, give rise to a range of theoretical and practical problems within the modern normative language system, particularly in the domains of orthography and orthoepy.

Key words: Oghuz group of Turkic languages, asemantization, historical semantics, morpheme, orthographic norm, orthoepic norm, normative linguistics, historical development of language.

АСЕМАНТИЗИРОВАННЫЕ КОРНИ СЛОВ В ОГУЗСКОЙ ГРУППЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ И ПРОБЛЕМА ОРФОГРАФИЧЕСКИХ И ОРФОЭПИЧЕСКИХ НОРМ

Рена Сулейманова

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

I Тюркологический съезд, сыгравший особую роль в формировании институциональных основ тюркологической науки в начале XX века, следует рассматривать не только как значимое научное событие своего времени, но и как фундаментальный этап, определивший направления исследования тюркских языков на последующие десятилетия. Основные вопросы, обсуждавшиеся на съезде, такие как классификация тюркских языков, сравнительный анализ фонетических и морфологических систем, а также проблемы письменной и языковой нормы, и в настоящее время служат методологической основой современных тюркологических исследований. В этом контексте государственный особый интерес представляет проблема асемантизированных корней слов в огузской

группе тюркских языков. Корни, утратившие в процессе исторического развития своё первоначальное лексико-семантическое содержание, но сохранившиеся в различных функциональных позициях языковой системы, представляют собой сложное и многоуровневое языковое явление как в диахроническом, так и в синхроническом аспекте. С одной стороны, такие корни отражают историческую память тюркских языков, с другой – они порождают ряд теоретических и практических проблем в современной нормативной языковой системе, особенно в области орфографии и орфоэпии.

Ключевые слова: огузская группа тюркских языков, асемантизация, историческая семантика, морфема, орфографическая норма, орфоэпическая норма, нормативная лингвистика, историческое развитие языка.

Giriş/Introduction

I Türkoloji Bakı Qurultayında orfoqrafiya məsələsinin bu qədər geniş və prinsiplial şəkildə müzakirə olunması təsadüfi deyildir. Qurultay iştirakçıları yazı sisteminin yalnız texniki vasitə olmadığını, dilin daxili strukturuna, xüsusilə də sözün semantik bütövlüyünə birbaşa təsir göstərdiyini açıq şəkildə dərk edirdilər. Bu baxımdan, ərəb əlifbasının türk dillərinə tətbiqi nəticəsində yaranmış problemlər yalnız fonetik uyğunsuzluqla məhdudlaşmır, daha dərin semantik və morfoloji nəticələr doğurmuşdur. Məhz bu kontekstdə asemantikləşmə hadisəsi orfoqrafiya problemi ilə birbaşa əlaqəli dil faktı kimi çıxış edir.

Orfoqrafiya problemi və asemantikləşmə: tarixi yazı sisteminin semantik aşınmaya təsiri. Ərəb qrafikasının saitləri tam ifadə etməməsi, bəzi samitlərin isə türk dillərindəki fonem sisteminə uyğun gəlməməsi sözlərin daxili semantik şəffaflığını zəiflətməmişdir. Nəticədə, ilkin mərhələdə müstəqil leksik mənə daşıyan bir sıra kök morfemlər yazılı mətnlərdə fonetik qeyri-müəyyənlik səbəbindən təhrif olunmuş, bu isə zamanla həmin köklərin semantik motivasiyasının itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, asemantikləşmə təkcə təbii tarixi inkişafın deyil, eyni zamanda qeyri-adekvat yazı sisteminin yaratdığı süni dil prosesinin də nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu baxımdan M. Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsəri xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Əsər bir tərəfdən türk dillərinin XI əsrdəki canlı fonetik və leksik sistemini əks etdirir, digər tərəfdən isə ərəb əlifbasının imkanlarının bu sistemi tam şəkildə ifadə etməkdə aciz qaldığını açıq şəkildə nümayiş etdirir. Kaşğarının özünün də ərəb qrafikasının çətinliklərindən dəfələrlə şikayət etməsi təsadüfi deyildir. “Divan”da sözlərin fonetik prinsip əsasında yazılmasına cəhd

göstərilə də, qrafikanın məhdudluğu bir çox hallarda semantik qeyri-müəyyənlik yaratmışdır.

Məsələn, qədim türk dillərində müstəqil leksik vahid olan “kurut” sözü Kaşğaridə ərəb qrafikası ilə yazıldığı üçün saillərin göstərilməməsi nəticəsində sonrakı oxunuşlarda “kurt” şəklində başa düşülmüşdür. Halbuki “kurut” ilkin olaraq “qurutmaq, qurudulmuş süd məhsulu” semantikasına malik idi. Fonetik qeyri-dəqiqlik nəticəsində sözün mənası dəyişmiş, bəzi dillərdə isə tamam fərqli leksik vahidlə – “kurt” (heyvan adı) – assosiasiya olunmuşdur. Bu cür hallarda kök morfemin semantik nüvəsi zəifləyir və zamanla törəmə sözlərin tərkibində yalnız formal element kimi qalır ki, bu da asemantikləşmənin klassik nümunəsidir [Kaşğari, 2006:34].

Oxşar vəziyyət “soğdı/sağdı” feili ilə bağlı mübahisələrdə də müşahidə olunur. Ərəb əlifbasının fonetik qeyri-müəyyənliyi səbəbindən eyni feil müxtəlif oxunuş variantları qazanmış, nəticədə semantik sabitlik pozulmuşdur. Belə şəraitdə sözün kökü semantik dayaq funksiyasını itirir, dil daşıyıcısının şüurunda isə yalnız kontekstual məna vasitəsilə dərk olunur. Bu isə kökün tədricən asemantikləşməsinə zəmin yaradır.

“Divan” materiallarında geniş şəkildə müşahidə olunan “sağır nun” problemi də bu baxımdan diqqətəlayiqdir. *“Türk dillərinin ən qədim fonemlərindən biri olan bu səsin ərəb əlifbasında ayrıca işarəsinin olmaması nəticəsində müxtəlif qrafik əvəzləmələrdən istifadə edilmiş, bu isə sözlərin yazılışında və oxunuşunda qeyri-sabitlik yaratmışdır”* [Nalband, 2008:201]. “Sağır nun”un iştirak etdiyi köklərdə fonetik forma dəyişdikcə, kökün semantik tanınması da çətinləşmiş, nəticədə bu köklər müasir türk dillərində çox vaxt yalnız törəmə sözlərin tərkibində qorunub saxlanmışdır. Belə köklər artıq müstəqil leksik vahid kimi deyil, struktur komponent kimi çıxış edir ki, bu da asemantikləşmənin tarixi mexanizmini aydın şəkildə göstərir [Kaşğari, 2006].

I Türkoloji Qurultayda etimoloji prinsipin tənqid olunması və fonetik orfoqrafiyanın müdafiə edilməsi məhz bu tip semantik aşınmaların qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Qurultay iştirakçıları intuitiv şəkildə dərk edirdilər ki, yazı sistemi dilin fonetik reallığına nə qədər yaxın olarsa, sözün semantik strukturu da bir o qədər qorunacaqdır. F.Ağazadənin təklif etdiyi müddələrdə ərəb mənşəli sözlərin türk dilinin fonetik qanunlarına tam tabe etdirilməsi ideyası əslində yalnız orfoqrafik sadələşmə deyil, eyni zamanda semantik bütövlüyün bərpasına yönəlmiş yanaşma idi [Stenoqram, 2006].

Bu baxımdan asemantikləşmə ilə orfoqrafiya arasında aşağıdakı əlaqə zənciri müşahidə olunur: ərəb əlifbasının fonetik qeyri-adekvatlığı → sözün

yazılışında qeyri-sabitlik → semantik motivasiyanın zəifləməsi → kökün struktur elementə çevrilməsi → asemantikləşmə.

Qurultayın latın qrafikasına üstünlük verilməsi ilə bağlı qərarları bu zəncirin qırılmasına yönəlmiş strateji addım kimi qiymətləndirilə bilər. *“Yeni latın əlifbası fonetik prinsiplərə daha uyğun olduğundan, sözlərin yazılışında semantik şəffaflığın qorunması üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Nəticədə, asemantikləşmə prosesi tamamilə aradan qalxmasa da, onun sürətinin azalması və normativ çərçivəyə salınması mümkün olmuşdur”* [Hacıyev, 2006:18-26].

Ümumilikdə, I Türkoloji Bakı Qurultayında orfoqrafiya məsələsinin qaldırılması yalnız yazı islahatı deyil, türk dillərində semantik sistemin qorunması və tarixi köklərin aşınmasının qarşısının alınması istiqamətində atılmış fundamental elmi addım kimi dəyərləndirilməlidir. Asemantikləşmə fenomeni isə bu prosesin həm nəticəsi, həm də izah açarı kimi çıxış edir.

Oğuz qrupu türk dillərində asemantikləşmiş köklər və orfoqrafik-orfoepik norma: müasir vəziyyət. I Türkoloji Bakı Qurultayında qaldırılan orfoqrafiya məsələsi, əslində, yalnız yazı sisteminin texniki təkmilləşdirilməsi problemi deyildi. Bu məsələ türk dillərində sözün daxili quruluşunun, xüsusilə də kök-şəkilçi münasibətlərinin qorunması və semantik şəffaflığın təmin edilməsi ilə bilavasitə bağlı idi. Məhz bu kontekstdə müasir oğuz qrupu türk dillərində müşahidə olunan asemantikləşmiş köklər qurultayın irəli sürdüyü ideyaların aktual davamı kimi qiymətləndirilməlidir.

Asemantikləşmiş köklər müasir oğuz dillərində artıq müstəqil leksik vahid kimi dərk olunmur, yalnız törəmə sözlərin tərkibində struktur element funksiyası daşıyır. Bu hal sözün morfoloji motivasiyasını zəiflədir və nəticədə yazı və tələffüz norması tarixi-semantik əsasdan deyil, funksional və normativ vərdəşdən çıxış etməyə məcbur olur. Azərbaycan, Türkiyə və türkmən dillərində bu proses paralel şəkildə müşahidə edilir və ümumtürk xarakteri daşıyır.

Azərbaycan dilində **yor-**, **arı-**, **sal-**, **qay-** kimi köklər bu baxımdan səciyyəvidir. Məsələn, *“yorulmaq, yorğun sözlərində iştirak edən yor – komponenti müasir dil şüurunda ayrıca mənaya malik deyil. Dil daşıyıcısı üçün bu sözlər morfoloji baxımdan parçalanmış, bütöv leksik vahid kimi qavranılır. Halbuki tarixi mənbələrdə yor – kökü hərəkət və fiziki hal semantikasını ifadə etmişdir”* [Əhmədova, 2023:119]. Kökün semantik motivasiyasının itməsi orfoqrafiyada da özünü göstərir: sözlərin yazılışı kök-şəkilçi prinsipi ilə deyil, normativ bütövlük prinsipi ilə sabitləşmişdir.

Oxşar vəziyyət **arıtmaq**, **arıq** sözlərində müşahidə olunur. *“Arı komponenti ilkin mərhələdə “təmiz” mənasını ifadə etsə də, müasir Azərbaycan dilində bu semantika artıq aktiv deyil. Orfoqrafik norma bu tarixi məzmunu*

deyil, sözün bütöv formada işlənmə faktını əsas götürür. Orfoepik baxımdan da vurğu və intonasiya kök üzərində deyil, sözün ümumi fonetik strukturunda paylanır” [Əhmədova, 2023:78]. Bu, asemantikləşmənin orfoepik normada morfoloji sərhədləri necə zəiflətdiyini açıq şəkildə göstərir.

Türkiyə türkcəsində **dol-**, **çöz-**, **yap-** kimi köklər eyni funksional mərhələdədir. *Doldurmak*, *çözölmek*, *yapıt* sözlərində bu köklər artıq semantik mərkəz rolunu oynamır. Xüsusilə *doldurmak* felində **dol** komponenti “dolmaq” semantikasını tam şəkildə aktivləşdirmir, daha çox törədici baza funksiyası daşıyır. Bu səbəbdən yazı normasının müəyyənləşdirilməsində tarixi morfoloji bölgü deyil, müasir istifadə vərdişi əsas götürülür [Казем-Бек, 1846:23]. Orfoepiyada isə vurğu sözün kök hissəsini fərqləndirmir, bütöv leksik vahid üzərində sabitləşir.

Türkmən dilində asemantikləşmə nisbətən daha konservativ xarakter daşısa da, prosesin özü burada da mövcuddur. **Sal** - kökü (*saldırmak*, *salmaq*) ilkin semantik çalarlarını qismən qorusa da, çoxsaylı törəmələrdə artıq ümumi hərəkət bildirən struktur elementə çevrilmişdir. Bu hal yazı normasının formalaşmasında müəyyən tərəddüdlər yaratsa da, nəticə etibarilə normativ sistem yenə də bütöv söz modelini üstün tutur [Казем-Бек, 1846:89]. Beləliklə, asemantikləşmə dərəcəsi ilə orfoqrafik sabitlik arasında birbaşa asılılıq meydana çıxır.

Bu faktlar göstərir ki, oğuz qrupu türk dillərində orfoqrafik norma gətdikcə tarixi-semantik prinsiplərdən uzaqlaşaraq funksional-normativ prinsipə söykənir. Bu isə I Türkoloji Qurultayda irəli sürülən fonetik orfoqrafiya ideyasının müasir mərhələdə yeni aspektdə reallaşması kimi qiymətləndirilə bilər. Qurultay dövründə əsas məqsəd yazının canlı dilə uyğunlaşdırılması idisə, müasir mərhələdə məqsəd asemantikləşmiş strukturların normativ sistemdə sabitləşdirilməsidir [Stenoqram, 2006].

Beləliklə, oğuz qrupu türk dillərində asemantikləşmiş söz kökləri orfoqrafik və orfoepik normanın formalaşmasında passiv deyil, müəyyənəddici rol oynayan faktorlardır. Onların semantik yükünün itməsi yazı və tələffüz normasının morfoloji deyil, funksional əsaslarla qurulmasına gətirib çıxarır. Bu proses I Türkoloji Bakı Qurultayında qoyulmuş elmi xəttin müasir dilçilikdə davamı kimi dəyərləndirilə bilər və türk dillərində normativ problemlərin izahında məhsuldar metodoloji çərçivə yaradır.

Nəticə/Conclusion

Aparılan araşdırma göstərir ki, Oğuz qrupu türk dillərində asemantikləşmiş söz kökləri dilin tarixi inkişafının qanunauyğun nəticəsi olmaqla yanaşı, müasir orfoqrafik və orfoepik normaların formalaşmasına

bilavasitə təsir göstərən mühüm struktur amildir. I Türkoloji Qurultayın elmi irsi bu fenomenin tarixi-semantik və normativ aspektlərdən öyrənilməsi üçün etibarlı metodoloji əsas yaradır. Asemantikləşmiş köklərin semantik motivasiyasının zəifləməsi yazı və tələffüz normasının tarixi quruluşa deyil, müasir funksional istifadəyə əsaslanmasına səbəb olur. Bu baxımdan sözügedən köklərin kompleks təhlili türk dillərində normativ sistemin elmi əsaslarla izahı və ali məktəb tədrisinin səmərəliliyinin artırılması üçün əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayının stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər. Tərtib edənlər: Nərimanoğlu K.V., Ağakəşiyev Ə. (2006). – Bakı: “Çinar-çap”. – 571 s.
2. Əhmədova, A. (2023). Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 304 s.
3. Hacıyev, T. (2006) Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri / BDU-nun “Bakı Universiteti Xəbərləri” elmi jurnalı. – № 2. – Bakı, – s.18-26.
4. Kaşğari, M. (2006). Divani-lüğət-it-türk. I cild. – Bakı: “Ozan”. – 259 s.
5. Nalband, M.V. (2008). Divanü luğatit-türk grameri. – İstanbul: “Bilgeoğuz yayınları”. – 293 s.
6. Казем-Бек, А.М. (1846). Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань: «Университетская типография». – 497 с.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>22.01.2026</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>13.02.2026</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Könül Həsənova</i>
	<i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i>